

АНОТАЦІЯ

Сергієнко В.В. Православні громади Полтавщини в державній політиці й радянському соціокультурному просторі (середина 1940-х – середина 1960-х рр.)

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 032 Історія та археологія. – Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка; Запорізький національний університет, Полтава – Запоріжжя, 2021.

Історичний досвід України ХХ століття демонструє відсутність державно-церковного діалогу, що й призвело до встановлення домінування інституцій радянської держави над духовною сферою та перетворення атеїзму на один з базових складників комуністичної ідеології. Практика реалізації державно-конфесійних відносин у радянській Україні повоєнної доби характеризувалася амбівалентністю, що спричинила дезорієнтацію значної частини духовенства і віруючих. Дослідження релігійних процесів в Україні на завершальній стадії Другої світової війни та упродовж наступних двох десятиліть дають підстави стверджувати, що радянська влада на деокупованій території, формально визнаючи засади відокремлення церкви від держави і школи від церкви, свободу віросповідання і водночас свободу антирелігійної пропаганди, насправді дотримувалася курсу на обмеження релігійного життя. Відбувалося позірне «завуальоване» потепління у відносинах держави та Православної церкви, яке на практиці не було підкріплене реальними діями з боку партійного керівництва та місцевої влади.

Особливої гостроти релігійне питання набуло у роки хрущовської «відлиги», коли на тлі загальної лібералізації державної влади пролонгувалося загалом негативне, навіть вороже ставлення до релігії у її марксистсько-ленінському трактуванні. По суті десталінізація суспільно-політичного життя не зачепила сфери державно-конфесійних відносин, лише посилила адміністративно-командний, репресивний за змістом, контроль над релігійними центрами та організаціями. Соціокультурне середовище, як і в

міжвоєнний період, залишалось несприятливим для реалізації прав віруючих. Тому питання і виклики державно-конфесійних відносин середини 1940-х – першої половини 1960-х рр. продовжують залишатися в центрі уваги дослідників у процесі формування «образу минулого» українського суспільства через історію релігійного життя на загальноукраїнському та регіональному рівнях. Це завданням одночасно має суспільне, наукове, інтелектуальне, моральне значення.

Актуальність теми дослідження зумовлюється не лише сучасними викликами українського суспільства, але й теоретико-методологічними потребами вітчизняної історичної науки. Відмовившись від упередженості радянської історіографії, сучасні вчені досліджують загальні проблеми ретроспективи державно-конфесійних відносин, історії окремих конфесій, однак при цьому здебільшого залишається осторонь регіональна специфіка релігійних процесів. Полтавщина як один з найбільших за територією історичних регіонів Центральної України є своєрідним зрізом загальноукраїнського контексту. Вона мала складну й суперечливу динаміку формування релігійної православної мережі, а громади перебували під пильним контролем партійно-державних органів. У регіональній площині відбувалися як типові, так і специфічні процеси і явища, осмислення яких має важливе наукове значення. Спеціального дослідження з цієї проблеми не існує, а фрагментарні розвідки потребують узагальнення.

Метою дисертаційної роботи є вивчення й аналіз становища православних громад і вірян через призму еволюції партійно-державної політики та радянських соціокультурних цінностей щодо релігії, релігійних організацій, вірян в епоху пізнього сталінізму та хрущовської відлиги.

У дисертаційному дослідженні на основі аналізу комплексу опублікованих та неопублікованих джерел здійснено комплексний аналіз нової парадигми становища православних громад в умовах трансформації моделі державно-конфесійних відносин середини 1940-х – середини 1960-х рр. Також досліджено теоретичні засади і практику реалізації нового курсу

партійно-державного керівництва у сфері державно-конфесійних відносин на регіональному рівні.

У дисертації проаналізовано стан наукової розробки та джерельної бази досліджуваної проблеми. Дослідження історіографії показало, що проблема державно-церковних відносин представлена широким колом наукових досліджень радянського та пострадянського часу. Однак історіографія радянської доби була підпорядкована офіційній комуністичній ідеології та мала атеїстичне спрямування, що залишило відбиток на її науковій цінності. Здійснення комплексного, об'єктивного дослідження даної проблематики стало можливим лише після проголошення незалежності України, коли учені отримали можливість залучати до обігу раніше недоступні архівні матеріали.

Однак, аналіз наявного історіографічного доробку дозволяє констатувати недостатнє дослідження регіонального аспекту проблеми на тлі високого інтересу науковців до розкриття загальноукраїнського контексту, відсутність комплексного дослідження проблем функціонування православних громад на Полтавщині упродовж середини 1940-х – 1960-х рр..

У ході роботи над темою дослідження залучено широкий масив джерельних матеріалів, які здебільшого ґрунтуються на неопублікованих документах центральних та регіональних архівів. Залучені документи вищих, місцевих органів влади, а також партійні та відомчі документи дозволили здійснити глибокий аналіз державно-конфесійних відносин середини 1940-х – середини 1960-х рр. Дисертанткою також досліджені матеріали періодичних видань, зібрані усні свідчення респондентів.

У дисертаційному дослідженні розкрито специфіку та причини змін в системі органів контролю релігійних громад в радянській Україні в повоєнний період. З'ясовано, що зміни в державно-церковних відносинах офіційно були закріплені в 1943 році, коли з метою координації зв'язків між радянською владою та патріархією РПЦ, а також для реалізації політики держави щодо Православної церкви був утворений спеціальний орган – Рада у справах Руської православної церкви при Раднаркомі СРСР. На місцевому рівні

представниками Ради стали відповідні обласні уповноважені при облвиконкомах. Формально робота Ради та уповноважених мала забезпечувати певну стабільність відносин органів державної влади і релігійних об'єднань, однак на практиці РСРПЦ здійснювала контроль за діяльністю релігійних організацій. Держава змінила тактику в державно-конфесійних відносинах, при цьому їх антирелігійна сутність залишилася.

У роботі охарактеризовано стан релігійності населення Полтавщини, його соціально-демографічні, вікові та культурно-освітні характеристики. З'ясовано, що на Полтавщині у повоєнний період спостерігалася тенденція до зростання кількості мережі православних громад, яка була однією з найчисельніших в Україні. Аналіз архівних документів дозволив встановити, що серед вірян за віковою структурою були представлені всі вікові групи, однак домінували люди старшого віку. Відвідування церковних богослужінь на великі релігійні свята характеризувалося строкатими віковими показниками – часто серед вірян був значний відсоток дітей та молоді.

Значна увага приділена вивченню соціальної поведінки віруючих в умовах обмеження легальних можливостей реалізації релігійних потреб. Зокрема завдяки архівним документам та матеріалам проведеного усного інтерв'ювання виявлені мотиви поведінки віруючих, таємного здійснення церковних обрядів, постійний пошук можливостей задовольняти власні релігійні потреби в умовах атеїстичної держави. Моделі поведінки людей часто формувалися під впливом страху невідповідності форматам радянської ідеології. Дослідження показало, що внаслідок специфічних умов стосунків радянської держави і Православної церкви умовно можна виділити соціальну категорію «пасивних віруючих». Жорсткі рамки обмежених можливостей реалізації культово-релігійних потреб штовхали людей до утаємниченого характеру їх здійснення, що при виявленні зумовлювало конфлікт з органами влади, ускладнення на роботі тощо.

У дисертаційній роботі показано внутрішні і зовнішні процеси у громадах, основу яких становили «двадцятки», відповідно оформлені та

zareestrowani cherez oblasnogo upovnowazhenogo RSRPSh. Do spiskiv dvadcyatok vkladali avtoritetnih dla odnovirchiv osib, ale v realnosti poza spiskami lishalosya nabagato bilshie praktikujuчих viryan. Shodo osvithnih charakteristik ta rodu zanyat virujuчих, konstatuemo, sho v reestrah prevazhali osobi z pochatkovoю i nepovnoю srednyoю osvithoю. Pevna chastyina predstavnykiv religijnoi hromady ne mogla samostijno zapovnyty anketni dani, sho svidchyt pro nyzkyy osvithnyy riveny. Sered sil'skych pravoslavnyh hromad Poltav'skoi oblasti absolyutnu bilshist' skladali kolhospnyky z neznačnoю kilykist'yu robotnykiv, a v mistakh – litni lyudi, domogospodaruky, nepracyuuchi ta invalidy. Analiz neopublikovanyh dokumentiv pokazav, sho nezvazhajuчи na postijnu ideologichnu obrobku i naгляд z boку derzhavy, chlenami religijnyh hromad byli takozh predstavnyky intelijentsii, zokrema, pracivnyky kulturno-osvithnyh ustanov i vchyteli.

Gostroю problemoю pravoslavnyh hromad byla nestacha svyashchennosluzhyteliv na mistyakh. Sered prychn domiuvaly pryrodni vikovi vtraty, skorochenny spetsialnyh duhovnyh navchallynyh zakladiv ta pryjomu molodi na navchannya, represivni, zokrema, c'kuvannya, sho zmushuvaly predstavnykiv duhovenstva vidmovlyatysya vid svyashchennichkogo sanu. Chasto svyashchenniky mali svit'sky, a ne spetsialnu osvithu. Mali miste prychny ekonomichnogo charakteru – nyzki przybutky religijnoi hromady, yka ne mogla utrymuvaty svyashchennyka.

U dysertacijnomu doslidzhenni proanalizovano mekhanizm realizacii derzhavnoi antireligijnoi polityky na Poltavshyni u seredyni 1940-x – seredyni 1960-x rr.. Vstanovleno, sho v okreslenij period upovnowazheni RSRPSh na mistyakh opynylisya v dostatnyo skladnij i superechlyvij sytuacii. Zalyshajuчись, z odnogo boку, kontrolerami za dotrymannyam zakonodavstva pro kul'ty, vony, vodnochas, de dali bilshoю miroю zmusheni byli zaymatysya nevlastyvimi im funkcyjami – faktychnogo providnyka derzhavnoi polityky. Svoeridnyy dualizm stanovyscha osoblyvo proyavlyavsya na regionalnomu rivni. Na przykladі Poltavshyny ochyvudno, sho oblasni upovnowazheni, vmontovani v

структуру органів виконавчої влади й залежні від їхнього керівництва, переважно ставали заручниками місцевих можновладців у їхньому нестримному бажанні подолати релігійні пережитки.

Для досягнення поставленої мети уповноважені та місцеві органи влади використовували різні засоби. Найпоширенішими та найдієвішими були вилучення церковних приміщень під будь-яким приводом, що позбавляло громади осередку богослужіння. Найчастіше це відбувалося під прикриттям нагальної необхідності використання приміщення, де розташовувалася церква, для інших потреб. З кінця 1940 рр. відбувалося масове переобладнання порожніх храмів під клуби, школи, склади, зерносховища, спортзали, крамниці. Звичайною справою на Полтавщині було розбирання церков на будматеріали. Але дослідження архівних матеріалів показали, що в більшості випадків відібрані церковні приміщення пустували й руйнувалися. У контексті антирелігійної політики на місцях влада також вдавалася до фінансового тиску на Церкву. Вона примушувала вірян залишати культові споруди, обкладаючи їх непомірними податками та обмежуючи громадянські права.

Невід'ємною складовою антицерковної політики радянської влади було й розформування та ліквідація монастирських комплексів. Масштабні заходи із закриття монастирів передбачалися державними органами по всій республіці. На Полтавщині були ліквідовані Козельщинський Різдво-Богородичний та Полтавський Хрестовоздвиженський монастирі.

У дисертації виявлено основні форми та методи формування радянських атеїстичних цінностей, які ставали новою реальністю соціокультурного простору повоєнного двадцятиліття. Комуністична партія у своїй діяльності великого значення надавала агітації і пропаганді, розглядаючи їх як найважливіший засіб у формуванні людини нової формації. За масштабами організації та інтенсивністю одним з пріоритетних напрямів стала антирелігійна і антицерковна пропаганда, яка перетворилася на ідеологічний інструмент радянської влади. Його результатом очікувалося формування атеїстичного світогляду у всіх суспільних верствах і вікових категоріях.

Уведення в обіг поняття «науковий атеїзм» було скоріше прикриттям нових форм антирелігійної партійно-державної політики. Метою атеїстичного виховання з наукової точки зору була критика реакційної сутності релігії та діяльності її служителів, доведення шкідливості релігійних традицій і формування негативного образу людини, яка вірить. Одним з інструментів, спрямованих на посилення антирелігійної пропаганди, стало утворення Всесоюзного товариства з поширення політичних і наукових знань (товариства «Знання»). В областях створювалися його первинні структури, основною формою діяльності яких визнавалася лекційна просвітницька робота.

Важливе місце у процесі атеїстичної пропаганди відводилося роботі з дітьми та молоддю. Ця виховна місія щодо наймолодшої вікової категорії покладалася на вчителів шкіл, особливо на периферії. Організаційні форми реалізувалися через проведення лекцій, бесід, тематичних заходів науково-атеїстичного спрямування як для учнів, так і їх батьків. В області проводили постійну методичну роботу з покращення змісту і форм атеїстичного виховання учнівської молоді. Акцент на актуальності вироблення матеріалістичного світогляду робився й у процесі підготовки майбутніх учителів. На Полтавщині базовим закладом був Полтавський державний педагогічний інститут, викладачі якого також організовували та керували громадськими формами атеїстичного виховання на кшталт вечірніх університетів, гуртків, лекторіїв.

Важливим інструментом посилення атеїстичної пропаганди стали всесоюзні, обласні та районні друковані періодичні видання, які було перетворено на рупор атеїстичної ідеології радянської держави. На Полтавщині таким органом стала газета «Зоря Полтавщини». Одночасно розвивався й такий напрям атеїстичної пропаганди як упровадження нових безрелігійних свят і обрядів, які мали витіснити традиційну побутову та обрядову релігійність.

Основні результати дослідження та зміст дисертаційної роботи обговорено на науковому семінарі кафедри історії України Запорізького національного університету. Матеріали дослідження апробовано на засіданнях аспірантського семінару, що діє на кафедрі історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка.

Положення й результати дослідження також були оприлюднені в доповідях на наукових конференціях міжнародного, всеукраїнського та регіонального рівнів. Результати дослідження опубліковано у 13 працях, 5 із яких – у виданнях, включених до Переліку наукових фахових видань України, 1 – в зарубіжному виданні, 7 – у виданнях, що додатково відображають результати дослідження.

Ключові слова: Україна, Полтавська область, Полтавщина, Православна церква, Рада у справах Руської православної церкви (РСРПЦ), уповноважений РСРПЦ в Полтавській області, православна громада, духовенство, священник, віряни, атеїстична пропаганда, антирелігійна політика, товариство «Знання».

Список публікацій здобувача

Статті у наукових фахових виданнях України

1. Терещенко В. Механізм реалізації політики державного атеїзму у середині 1940–1950-х років. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія.* Тернопіль, 2017. Вип. 1, ч. 2. С. 88–92.

2. Терещенко В. Становлення апарату уповноваженого Ради у справах Руської православної церкви у Полтавській області (середина 1940-х – 1950-і рр. *Гілея.* 2017. Вип. 117 (2). С. 52–55.

3. Сергієнко В. Лекційна пропаганда у системі антирелігійної політики радянської держави у 1950-х роках. *Історична пам'ять.* 2017. Вип. 37. С. 54–59.

4. Сергієнко В. Моральний імператив Й. Сліпого як альтернатива радянській ментальності. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2018. Вип. 50. С. 179–185.

5. Сергієнко В. Українське суспільство між наступом атеїзму і релігійним повсякденням (друга половина 1940-х – початок 1960-х рр.). *Історична пам'ять*. 2020. № 1 (42). С. 134–140.

Статті в іноземних періодичних виданнях

6. Сергієнко В. Политика Советской Власти В Отношении Церквей и молитвенных домов как средство блокирования возрождения религиозной традиции в послевоенный период в УССР [Politics attitude of soviet government to churches and worship houses as a way for blocking a renewal religious traditions in the post-war period in USSR]. *The European Journal of Humanities and Social Science*. Vienna, 2020. № 3. С. 29–33.

Публікації, що додатково відображають результати дослідження та його апробацію

7. Терещенко В. Форми та методи радянського атеїстичного виховання у навчальних закладах Полтавщини (середина 1940-х – 1950-і роки). *Питання Нової та Новітньої історії*. Миколаїв, 2016. Вип. 5. С. 123–130.

8. Терещенко В. Становлення органів державного контролю з питань діяльності релігійних громад у 1940–1950-х роках (на прикладі Полтавської області). *Держава і церква в новітній історії України* : зб. наук. статей за матеріалами VI Всеукр. наук. конф., (25–26 жовт. 2017 р.). Полтава, 2017. С. 250–256.

9. Терещенко В. Зміна парадигми державно-конфесійних відносин у повоєнний період: регіональний вимір. *25-річчя Української незалежності як історія релігійних свобод і світоглядного плюралізму : державні інституції та релігійні організації у пошуку моделей партнерства*. Збірник наукових матеріалів. Київ : Дух і літера, 2017. С. 447–456.

10. Терещенко В. Історія Української греко-католицької церкви в дослідженнях академіка Володимира Пашенка. *Держава і церква в новітній*

історії України : зб. наук. статей за матеріалами VI Всеукр. наук. конф., (25–26 жовт. 2017 р.). Полтава, 2017. С. 282–288.

11. Сергієнко В. Антирелігійний компонент у діяльності товариства «Знання». *Збірник матеріалів XXII наукової конференції студентів, магістрантів, аспірантів факультету історії та географії*. Полтава : ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2019. С. 71–75.

12. Сергієнко В. Атеїстичний складник шкільної освіти в перше повоєнне десятиліття. *Освіта на Полтавщині в історичній ретроспективі (до 100 - річчя з часу створення історико - філологічного факультету у Полтаві)* : зб. статей. Полтава, 2018. С. 20–22.

13. Сергієнко В. Формування активу сприяння діяльності Уповноваженого у справах РПЦ у кінці 1950–1960-х років. *Держава і церква в новітній історії України* : зб. наук. статей за матеріалами VII Всеукр. наук. конф. Полтава, 2019. С. 214–219.